

Ένας κόσμος σε αναταραχή: Η κοινωνική πολιτική σε συνθήκες πανδημίας

Απόστολος Καψάλης, Βαγγέλης Κουμαριανός και Νίκος Κουραχάνης

Πάντειο Πανεπιστήμιο

1. Εισαγωγή

Η προετοιμασία του ανά χείρας συλλογικού τόμου εκπληρώθηκε μέσα σε μία εξαιρετικά δύσκολη συνθήκη, αυτή της πανδημίας Covid-19. Η πανδημική κρίση θέτει σε δοκιμασία πολιτικές και ιδεολογικές παραδοχές, οικονομικές συνταγές, αλλά και την ίδια την κοινωνική συνθήκη συνύπαρξης των ανθρώπων σε όλο τον πλανήτη. Θέτει, επίσης, σε επαναδιαπραγμάτευση τόσο τις μεγάλες αφηγήσεις για το παρόν και το μέλλον των κοινωνιών μας όσο και τις μικρές αφηγήσεις της καθημερινότητας, της ανθρώπινης επαφής με οικείους και αγνώστους. Αυτή η δύσκολη και πρωτόγνωρη για τις γενιές μας πραγματικότητα δεν αποτελεί μια αυτόνομη χρονική περίοδο. Αντίθετα, τοποθετείται και προστίθεται στο ευρύτερο πλαίσιο του σύγχρονου οικονομικού, πολιτικού και κοινωνικού περιβάλλοντος αλληλεπιδρώντας έντονα με αυτό.

Η διαχείριση της πανδημίας δεν θα μπορούσε παρά να είναι αποτέλεσμα των επιτευγμάτων και των αδυναμιών του παρελθόντος, δεν θα μπορούσε παρά να επηρεάζεται από το σύνολο των κοινωνικών πολιτικών και των ιδεολογικών αντιλήψεων και αντιπαραθέσεων των πρόσφατων δεκαετιών. Υπό το πρίσμα αυτό, η παρούσα συλλογική μελέτη εξετάζει τις πολλαπλές συνέπειες της πανδημίας Covid-19 ως μια νέα κρίση μέσα στις τρέχουσες κρίσεις και ως μια ακόμα εκδοχή κατάστασης έκτακτης ανάγκης.

Το ευρύτερο περιβάλλον αυτής της επώδυνης και αδιάγνωστης κατάστασης συντίθεται από την επίδραση των νεοφιλελεύθερων πολιτικών σε βάρος των κατακτήσεων του κοινωνικού κράτους, από τις αναδιατάξεις που επιφέρουν οι πολιτικές λιτότητας, ιδιωτικοποίησης και (ανα)εμπορευματοποίησης των κοινωνικών αγαθών, όπως και από τη διαδικασία υπευθυνοποίησης της ιδιότητας του πολίτη.

2. Το διεθνές περιβάλλον σε συνθήκες πανδημίας

Από τις αρχές του 2020 ο πλανήτης έρχεται αντιμέτωπος με ιστορικές προκλήσεις παγκόσμιων διαστάσεων. Οι προκλήσεις αυτές θέτουν, εκ νέου, σε δοκιμασία τις αγορές και τις κοινωνίες σε όλες τις χώρες του κόσμου (Πετμεζίδου, 2021). Ενώ από το 2019 η παγκόσμια οικονομία έδειχνε σημάδια εισόδου σε έναν ακόμη κύκλο ύφεσης, η έξαρση της πανδημίας από την πρώτη στιγμή είχε σημαντικές αρνητικές συνέπειες σε δημοσιονομικό και κοινωνικό επίπεδο.

Σταχυολογώντας τις αναλύσεις διεθνών οργανισμών, όπως το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο ή η Παγκόσμια Τράπεζα, εκτιμάται ότι οι φτωχοί θα γίνουν φτωχότεροι και περίπου 90 εκατ. άνθρωποι θα βρεθούν σε συνθήκες ακραίας στέρσης το 2021. Η παγκόσμια ύφεση το 2020 θα προσδιοριστεί στο -4,4% και οι ζημιές στην παγκόσμια παραγωγή θα φτάσουν τα 11 τρις δολάρια τη διετία 2020-2021 και συνολικά τα 28 τρις δολάρια την περίοδο 2020-2025 (Gopinath, 2020). Σύμφωνα με σχετικές έρευνες ανεξάρτητων οργανισμών στις ΗΠΑ, 50 εκατ. πολίτες είναι διατροφικά ανασφαλείς και από τον Μάρτιο του 2020 συνολικά 73 εκατ. εργαζόμενοι έχουν περάσει στην ανεργία εντός αυτού του έτους (Gundersen, 2020).

Σε ό,τι αφορά την εργασία υπολογίζεται ότι το 2020 σε παγκόσμιο επίπεδο και σε σχέση με το τέταρτο τρίμηνο του 2019 η μείωση των ωρών εργασίας ήταν της τάξης του 8,8%, ποσοστό που αντιστοιχεί σε 255 εκατ. θέσεις εργασίας πλήρους απασχόλησης, ενώ το φαινόμενο ήταν πιο έντονο στη Λατινική Αμερική, τη Νότια Ευρώπη και τη Νότια Ασία. Συγκριτικά με το 2019, το 2020 η ανθρωπότητα κατέγραψε απώλεια 114 εκατ. θέσεων εργασίας, με τις γυναίκες και τους νέους να πλήττονται περισσότερο. Αυτό το φαινόμενο, κατά τα 2/3 περίπου, μεταφράζεται μάλλον σε έξοδο από την ενεργή απασχόληση παρά σε μετάβαση σε κατάσταση ανεργίας. Μεταξύ 2020 και 2019 το ποσοστό ανεργίας σε παγκόσμιο επίπεδο αυξάνει κατά 1,1%, σημειώνοντας πολύ σημαντικότερη αύξηση από ό,τι το 2009 (+0,6%), ενώ η μείωση των εισοδημάτων των εργαζομένων προσδιορίζεται κατά μέσο όρο στο -8,3% (ILO, 2021a).

Με βάση τις εκτιμήσεις της Διεθνούς Οργάνωσης Εργασίας, η παγκόσμια οικονομική ανάκαμψη δεν θα συνοδευτεί με αύξηση του ποσοστού απασχόλησης, εφόσον δεν θα δημιουργηθούν αρκετές θέσεις εργασίας προκειμένου να υποστηριχθούν όσοι βρέθηκαν στην ανεργία εξαιτίας της πανδημίας, αλλά και οι νεοεισερχόμενοι στην αγορά εργασίας (ILO, 2021b). Σε ευρωπαϊκό επίπεδο, η κρίση πανδημίας όχι μόνο δεν ειδώθηκε σαν μια ιστορική ευκαιρία για την προώθηση νέων κοινωνικών δικαιωμάτων (Karamessini, 2021), αλλά αντιθέτως επανεπιβεβαίωσε σε πολλές χώρες τη νεοφιλελεύθερη προσαρμογή με νέο πρόσημο – τις πολιτικές «έκτακτης ανάγκης»– ιδίως δε σε περιπτώσεις χωρών με μειωμένες συνδικαλιστικές/εργατικές και κοινωνικές, εν γένει, αντιστάσεις.

Οι αλλαγές που μοιραία θα υποστεί ο καπιταλισμός μπορεί να οδηγήσουν στην ανάδυση ενός νέου, εθνικιστικού και αυταρχικού νεοφιλελευθερισμού, όχι λιγότε-

ρο, αλλά περισσότερο εχθρικού απέναντι στα λαϊκά στρώματα και τα δημοκρατικά δικαιώματα. Καθ' όλη τη διάρκεια του 2020, σε διεθνές επίπεδο, οι σημαντικότερες πολιτικές εξελίξεις με κινηματικό πρόσημο και με σημαντική παρουσία των μαζών στο προσκήνιο αντανακλώνται σε δύο χαρακτηριστικές περιπτώσεις. Αφενός, στις επίμονες και δυναμικές διαδηλώσεις του κινήματος των «*κίτρινων γιλέκων*» ενάντια στις κοινωνικές μεταρρυθμίσεις Macron, ανελλιπώς και σε όλη τη διάρκεια του 2020. Αφετέρου, στις βίαιες εξεγέρσεις των κοινοτήτων των μαύρων και των χαμηλών κοινωνικών στρωμάτων στις ΗΠΑ στο πλαίσιο του κινήματος «*Δεν μπορώ να αναπνεύσω/I can't breathe*» που επικαιροποιεί –με αφορμή τη δολοφονία Floyd από τις αστυνομικές δυνάμεις– το μέτωπο «*Οι ζωές των μαύρων μετράνε/black lives matter*», ενεργό ήδη από τις αρχές της προηγούμενης δεκαετίας.

Τον χειμώνα 2020-2021 στο διεθνές περιβάλλον δεσπόζουν δύο πολιτικά γεγονότα, επίσης στις δύο προαναφερθείσες περιοχές του πλανήτη, αλλά για άλλη μια φορά κανένα από αυτά δεν είναι –ευθέως έστω– συνδεδεμένο με την πανδημία. Από τη μία πλευρά, οι συγκρουσιακές κινητοποιήσεις στη Γαλλία με αφορμή τη νέα νομοθεσία για την απαγόρευση της φωτογράφισης των αστυνομικών επιχειρήσεων και των οργάνων της τάξης κατά τη διάρκεια διαδηλώσεων και διαμαρτυριών. Οι κινητοποιήσεις μάλιστα συνοδεύονται από νίκη των κινημάτων και οδηγούν σε «πάγωμα» των επιδιωκόμενων μεταρρυθμίσεων. Από την άλλη πλευρά, η σχεδόν προαναγγελθείσα εισβολή ακροδεξιών υποστηρικτών του Trump στο Καπιτώλιο στις ΗΠΑ, με την ανοχή μεγάλου τμήματος των σωμάτων ασφαλείας, διαδραματίζεται στο περιθώριο μιας μαζικής συγκέντρωσης αμφισβήτησης των αποτελεσμάτων των αμερικανικών προεδρικών εκλογών και άρνησης της ομαλής διαδοχής στην Προεδρία.

Το κοινό στοιχείο ή ζητούμενο στις δύο αυτές περιπτώσεις είναι ο ρόλος των κατασταλτικών μηχανισμών σε δύο χώρες, όπου το επόμενο διάστημα οι γενικότερες πολιτικο-κοινωνικές και οικονομικές εξελίξεις θα καθορίσουν σε μεγάλο βαθμό το μέλλον και την ποιότητα της δημοκρατίας σε παγκόσμιο επίπεδο. Άλλωστε, το βασικό επίδικο έχει εγγενώς πολιτειακές διαστάσεις, δεδομένου ότι στη μία περίπτωση επί της ουσίας διακυβεύονται το δικαίωμα του συνέρχεσθαι και οι δημοκρατικές εν γένει ελευθερίες των πολιτών, ενώ στην άλλη και σε κλίμα σχεδόν εμφυλιακών αποχρώσεων δοκιμάζεται η αντοχή του κράτους και των θεσμών του απέναντι σε καλά οργανωμένα σχέδια συνταγματικής εκτροπής από ακροδεξιούς κύκλους με την ενεργό στήριξη τμήματος του έως τότε κυβερνώντος ρεπουμπλικανικού κόμματος.

Η πανδημική κρίση λειτουργεί παράλληλα με αντίστοιχες πολιτικές εξελίξεις παγκοσμίως. Ο νέος ιός οδηγεί πολλές χώρες στη λήψη κατασταλτικών μέτρων (όπως η καραντίνα και ο αναγκαστικός εγκλεισμός) για την αντιμετώπισή του. Βασικά χαρακτηριστικά του ιού είναι η πολύ υψηλή μεταδοτικότητά του και, επακόλουθα, τα υψηλά επίπεδα θνησιμότητας (ιδιαίτερα σε ευπαθείς κατηγορίες του πληθυσμού) που προκαλούνται από αυτόν. Για την αντιμετώπισή του επιστρατεύονται κυρίως μέτρα αυτο-προστασίας, όπως η κοινωνική αποστασιοποίηση και η

ατομική χρήση μάσκας, ο περιορισμός των μετακινήσεων των πολιτών, η αναστολή λειτουργίας ορισμένων κλάδων της οικονομίας, καθώς και η απαγόρευση συναθροίσεων (Eurofound, 2020), ακόμα και σε εξωτερικούς χώρους, όπου, ωστόσο, από τα υφιστάμενα επιστημονικά δεδομένα φαίνεται ότι η διασπορά του ιού είναι περιορισμένη.

Σε κάθε περίπτωση διαπιστώνεται ότι ο αυταρχισμός και η καταστολή εκδηλώνονται μεν ως απάντηση στις κοινωνικές αντιδράσεις, αλλά ταυτόχρονα και ως αποτρεπτικά μέτρα στο όνομα της πειθάρχησης, στα μέτρα περιορισμού της εξάπλωσης του ιού και των συνεπειών της πανδημίας γενικότερα. Φαίνεται δε να λαμβάνουν μόνιμα και δομικά χαρακτηριστικά στη σφαίρα άσκησης των δημόσιων πολιτικών τη στιγμή, μάλιστα, που επιχειρείται να εμπεδωθούν στην κοινή γνώμη ως μια δυσάρεστη μεν, αλλά αναγκαία, κοινωνικά νομιμοποιημένη και αναπόφευκτη κεντρική πολιτική επιλογή.

3. Η διαχείριση της πανδημίας σε επίπεδο Ευρωπαϊκής Ένωσης

Η έξαρση της πανδημίας φέρνει τους θεσμούς της ΕΕ ενώπιον βαθιάς κρίσης, ενώ η οικονομική ύφεση και οι πολιτικές λιτότητας βρίσκονται ακόμα σε εξέλιξη (Πετμεζίδου, 2021). Αν και παραμένει ακόμα αμφίβολο κατά πόσον οι σημαντικές πρωτοβουλίες σε ευρωπαϊκό επίπεδο θα έχουν μόνιμο ή αποσπασματικό αποτέλεσμα (Camous & Claeys, 2020), η διαχείριση της πανδημίας στην Ευρωπαϊκή Ένωση αναδεικνύει τα ελλείμματα και τις ανεπάρκειες των ευρωπαϊκών πολιτικών αντιμετώπισης κρίσεων, όπως ιδίως η οικονομική «κρίση του ευρώ» από το 2009 και η κρίση διαχείρισης του «προσφυγικού» από το 2015 (Wolff & Ladi, 2020).

Ως προς τη διαχείριση του υγειονομικού κινδύνου, τα κράτη της ΕΕ συγκαταλέγονται στις πλούσιες χώρες, όπως οι ΗΠΑ, το Ηνωμένο Βασίλειο και ο Καναδάς, στις οποίες εδρεύουν μεγάλες και μεσαίες ιδιωτικές φαρμακευτικές βιομηχανίες, οι οποίες δημιούργησαν εμβόλια με δημόσια χρηματοδότηση, αλλά μπλόκαραν την καταχώριση των πατεντών εμβολίων και φαρμάκων σε τράπεζα δεδομένων του ΠΟΥ σε βάρος φτωχότερων χωρών, με τον ισχυρισμό ότι τα μη αποδοτικά και υποχρηματοδοτούμενα συστήματα υγείας, η εκρηκτική ζήτηση και η έλλειψη παραγωγικής ικανότητας είναι πιο πιθανό να αποτελέσουν εμπόδια για φάρμακα και εμβόλια (WHO, 2020). Παρά την αλλαγή πλεύσης του προέδρου Biden στις ΗΠΑ και τη στήριξη της άρσης της πατέντας για τα εμβόλια κατά της Covid-19, η Ευρωπαϊκή Επιτροπή προβάλλει ενστάσεις και σκεπτικισμό, μολονότι το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο υιοθετεί επίσης θετική στάση.

Τον Ιούνιο του 2020 υιοθετείται η ευρωπαϊκή στρατηγική για τα εμβόλια και για τη χρηματοδότηση φαρμάκων και εμβολίων, με αντάλλαγμα το δικαίωμα αγοράς συγκεκριμένου αριθμού δόσεων σε συμφωνημένη τιμή και χρόνο με όρους

ισοτιμίας των κρατών-μελών. Λίγους μήνες μετά, στις αρχές του 2021, οι καθυστερήσεις στη διανομή των εμβολίων που έχουν παραγγελθεί κεντρικά από την ΕΕ δημιουργούν προστριβές με τις εταιρείες εμβολίων, δίνουν την ευκαιρία σε επιμέρους χώρες να αναπτύξουν μεμονωμένες πολιτικές προμήθειας και αρχίζει μια προσέγγιση με τη Ρωσία, και με γεωπολιτικά χαρακτηριστικά, μόλις γίνεται αντιληπτό ότι το εμβόλιο Sputnik-V είναι ιδιαίτερα αποτελεσματικό. Στη «σκοτεινή πλευρά» της διαχείρισης εμβολίων και μασκών προστασίας εμφανίζονται δείγματα μη εξαγωγής μασκών σε χώρες που έχουν ανάγκη, δήμευσης νοσοκομειακού υλικού από χώρες transit, αλλά και κατανομής εμβολίων ανάλογα με την οικονομική δυνατότητα και όχι τον πληθυσμό.

Αναφορικά με τις οικονομικές πτυχές της κρίσης, το ΔΝΤ αρκετά νωρίς τονίζει την αναγκαιότητα αμοιβαιοποίησης μεταξύ των κρατών-μελών του οικονομικού και χρηματοπιστωτικού κινδύνου που προκύπτουν από την πανδημία (Batini et al., 2020). Ο περιορισμός της οικονομικής δραστηριότητας λόγω καραντίνας συνεπάγεται ιστορικών διαστάσεων ύφεση για τα κράτη-μέλη, εκτός χωρών όπως η Ελλάδα, που παρότι έχει μια από τις χειρότερες επιδόσεις, αυτές είναι υποδεέστερες των συνεπειών της κρίσης του ευρώ (European Commission, 2020). Με δεδομένο το μέγεθος της ύφεσης, η ΕΕ συνολικά θα χρειαστεί να είναι πιο ευέλικτη στην εφαρμογή των κανόνων δημοσιονομικής πειθαρχίας, ώστε να αποφύγει την όξυνση της οικονομικής κρίσης (Heimberger, 2020).

Ταυτόχρονα ενισχύονται οι φωνές που θέτουν στο τραπέζι της ευρωπαϊκής διακυβέρνησης όχι απλώς τη δημοσιονομική χαλάρωση, αλλά και την ενίσχυση επενδύσεων σε συνδυασμό με τον δημοκρατικό συντονισμό (Truger, 2020). Η αναστολή της λειτουργίας της συνθήκης του Schengen γίνεται από όλους έναντι όλων, σε αντίθεση με το κλείσιμο των συνόρων στην κρίση του προσφυγικού το 2015. Η έλλειψη αλληλεγγύης των χωρών του Visegrad το 2015, ο ηθικός κίνδυνος (moral hazard) των πλεονασματικών χωρών το 2010, δεν συντρέχουν σε μία κρίση πανδημίας, η οποία απειλεί όλα τα κράτη-μέλη, σε όλες τις γωνιές της ευρωπαϊκής επικράτειας και ανεξάρτητα από την οικονομική τους συμπεριφορά (Myant, 2021). Όπως αναφέρει η Christine Lagarde, «αν δεν θεραπευτούν όλες οι χώρες, όλοι θα υποφέρουν. Στην πράξη, η αλληλεγγύη είναι ατομικό συμφέρον»¹.

Από τον Μάρτιο του 2020 όλα τα κράτη-μέλη της ΕΕ επικαλούνται τη ρήτρα διαφυγής από το Σύμφωνο Σταθερότητας και την πορεία προσαρμογής στους μεσοπρόθεσμους στόχους για να ενισχύσουν την αποτελεσματικότητα των συστημάτων υγείας και να υλοποιήσουν μέτρα στήριξης των οικονομιών. Στο Ευρωπαϊκό Εξάμνο 2020, την 20ή Ιουλίου, η Ευρωπαϊκή Επιτροπή στη σύστασή της ειδικά για χώρες όπως η Ελλάδα, το Βέλγιο, η Γαλλία, η Ιταλία, η Ισπανία και η Πορτογαλία έκρουσε τον κώδωνα του κινδύνου ώστε να διατηρηθεί η μεσοπρόθεσμη δημοσιονομική βιωσιμότητα. Η απαγόρευση κρατικής βοήθειας στο πλαίσιο της

1. Lagarde C., Εναρκτήρια ομιλία της 8ης Μαΐου 2020 στο εξ αποστάσεως συνέδριο του European University Institute για την Κατάσταση της Ευρωπαϊκής Ένωσης.

ενιαίας αγοράς ανταγωνισμού κάμφθηκε αρκετά νωρίς, με την ενίσχυση μεγάλων αεροπορικών εταιρειών από τη Γαλλία και την Ολλανδία, αλλά και μικρότερων στην περίπτωση της Ελλάδας (Meunier & Mickus, 2020).

Το πρώτο βήμα αντίδρασης αφορούσε την παροχή δανείων από τον Ευρωπαϊκό Μηχανισμό Σταθερότητας (ESM) για την κάλυψη άμεσων, έμμεσων και προληπτικών αναγκών για δαπάνες και υποδομές υγείας των κρατών-μελών, αλλά το δεύτερο βήμα δημιούργησε τον μηχανισμό SURE για τη στήριξη της απασχόλησης και την προστασία από τον κίνδυνο της ανεργίας για μισθωτούς και ελεύθερους επαγγελματίες. Η αισιόδοξη προσέγγιση των εξελίξεων αυτών ώθησε ορισμένους να μιλάνε για αναγνώριση των προσπαθειών που απέτυχαν το 2012 για έκδοση ευρωομολόγων, ενώ η απαισιόδοξη προσέγγιση επικεντρώνεται στον προσωρινό χαρακτήρα αυτών των παρεκκλίσεων που θα επιβεβαιώσουν τον κανόνα της δημοσιονομικής σταθερότητας (Myant, 2021). Σημαντικότερη παρέμβαση, όμως, είναι ο επταετής προϋπολογισμός 2021-2027, ο οποίος αποφασίστηκε τον Δεκέμβριο του 2020 παρά τις διαφωνίες των πλούσιων χωρών και τις εκπτώσεις στις ρήτρες «κράτους δικαίου» για χώρες όπως η Πολωνία και η Ουγγαρία (Wolff & Ladi, 2020).

4. Μια νέα κρίση στην Ελλάδα των επάλληλων κρίσεων

Όπως και σε πολλές άλλες χώρες, θεμελιώδες γνώρισμα των πρακτικών διαχείρισης της πανδημικής κρίσης στην Ελλάδα είναι η έμφαση στην ατομική ευθύνη των πολιτών, η βιοπολιτική πειθάρχηση (Κοντιάδης, 2020) και η αυταρχική καταστολή όσων δεν συμμορφώνονται, η οποία μπορεί να δικαιολογείται από έναν συνδυασμό παραγόντων. Η ιδιαίτερη φύση του κινδύνου και της ανάγκης προσαρμογής των ατομικών συμπεριφορών, των συναντήσεων και των κανόνων υγιεινής επιτάσσει ένα μερίδιο ατομικής ευθύνης, δηλαδή συνειδητής συμπεριφοράς αυτο-προστασίας και προστασίας των άλλων. Διαμορφώνεται μια έμπρακτη αρνητική αλληλεγγύη-αλληλεξάρτηση στον βαθμό που κάθε άτομο ενδέχεται να συνιστά κίνδυνο για τους γύρω του, αλλά και για την κοινότητα ως σύνολο. Η ατομική ευθύνη δεν περιορίζεται στην ιδιαιτερότητα της Covid-19, αλλά συνδυάζεται με την πολιτική επιλογή της ελληνικής Πολιτείας να υποχωρήσουν οι δημόσιες ευθύνες για ενίσχυση των υποδομών και στελέχωση της δημόσιας υγείας, της παιδείας και των μέσων μαζικής μετακίνησης. Οι εκτιμήσεις της πρώτης περιόδου που αισιοδοξούσαν ότι στην πανδημία θα σημειωθεί μια «επιστροφή» στην αναγνώριση του ρόλου και της σπουδαιότητας των δημόσιων υποδομών, ιδίως στον χώρο της υγείας, δεν επιβεβαιώθηκαν.

Επιπλέον, η κεντρικότητα της «ατομικής ευθύνης» μπορεί να ερμηνευθεί και από την προτίμηση στη χρήση εξατομικευμένων κατασταλτικών αστυνομικών μεθόδων για τη συμμόρφωση των πολιτών, αντί της πειθούς και της εκστρατείας

υγειονομικής ενημέρωσής τους. Έτσι, η τήρηση των κανόνων προστασίας, κατά την περίοδο της πανδημίας, γίνεται αντικείμενο πειθάρχησης και όχι μέσο έκφρασης κοινωνικής αλληλεγγύης. «Η εκ των προτέρων δήλωση με sms κάθε επιτρεπόμενης μετακίνησης αποτελεί την εξαίρεση σε επίπεδο ΕΕ στον έλεγχο της τήρησης των μέτρων μέχρι τις αρχές Μαΐου 2021» και, σύμφωνα με συνέντευξη Έλληνα υπουργού, έχει «παιδαγωγικό» χαρακτήρα». Ο ρόλος της αστυνομίας αναβαθμίζεται, το προσωπικό των κατασταλτικών μηχανισμών αυξάνεται, ενισχύεται κάθε είδους στόλος της αστυνομίας και ιδρύονται νέα αστυνομικά σώματα. Δεν μπορεί σε αυτό το σημείο να μην αναφερθεί ο συμβολισμός της επιλογής για τη θέση του υπουργού Υγείας, μετά από δύο σχεδόν χρόνια πανδημικής κρίσης, ενός πολιτικού προσώπου με μακρά πορεία στον ακροδεξιό χώρο, και με, συχνά, δημόσιες ρατσιστικές, μισαλλόδοξες και αυταρχικές τοποθετήσεις, όπως ο Θάνος Πλεύρης.

Η λογική της ατομικής ευθύνης επιπρόσθετα αξιοποιείται και σαν εργαλείο απόδοσης ευθυνών ή και θυματοποίησης των πολιτών για τα χαμηλά ποσοστά εμβολιασμού στην Ελλάδα. Οι κατηγορίες των πολιτών που αρνούνται για οποιονδήποτε λόγο να εμβολιαστούν κατηγορούνται συλλήβδην ως ανορθολογικοί και λοιδορούνται ως «ψεκασμένοι». Η προτεραιότητα της Πολιτείας δεν επικεντρώνεται στην ουσιαστική και σφαιρική ενημέρωση των πολιτών για τους πραγματικούς κινδύνους της Covid-19 και τα πραγματικά οφέλη των εμβολίων, μέσω ειδικής και στοχευμένης καμπάνιας ενεργοποιώντας ή αξιοποιώντας και την κινητοποίηση του ιατρικού προσωπικού για την πειθώ των πολιτών. Το γεγονός αυτό εξηγεί εν μέρει και την έκταση της αποτυχίας επίτευξης των στόχων του εμβολιασμού σε σχέση με την επιτυχία του lockdown κατά το πρώτο κύμα της πανδημίας. Η στοχοποίηση, ο στιγματισμός και οι κυρώσεις σε βάρος των ανεμβολίαστων πολιτών αξιοποιούνται επικοινωνιακά με σκοπό να καλυφθεί ο κυβερνητικός ανορθολογισμός της υγειονομικής διαχείρισης, στην οποία η προστασία της δημόσιας υγείας υποχωρεί στο όνομα της υποστήριξης της τουριστικής περιόδου ή όταν η υποχρέωση εμβολιασμού δημοσίων υπαλλήλων διαφοροποιείται μεταξύ των γιατρών-νοσηλευτών και των αστυνομικών-ιερωμένων, σε μια προσπάθεια να εξαιρεθεί και εντέλει να ευνοηθεί το «δεξί χέρι» της κυβέρνησης.

Η αυταρχική διαχείριση, δίχως στέρεα υγειονομική βάση, στο όνομα της πανδημίας είναι έκδηλη σε τρία, τουλάχιστον, πολιτικά γεγονότα. Πρώτον, στην απαγόρευση και βίαιη καταστολή συναθροίσεων (άνω των τριών ατόμων) κατά την επέτειο της 17ης Νοέμβρη αλλά και της επετείου της δολοφονίας του Αλέξανδρου Γρηγορόπουλου, παρά τις διαβεβαιώσεις των οργανωτών των εκδηλώσεων μνήμης για την αυστηρή τήρηση των υγειονομικών πρωτοκόλλων (μάσκες, αποστάσεις). Δεύτερον, με τη de facto απαγόρευση –και συχνά με τη βίαιη καταστολή– κάθε λογής κινητοποιήσεων υποστήριξης των σωφρονιστικών δικαιωμάτων των κρατούμενων με αφορμή την απεργία πείνας του Δημήτρη Κουφοντίνα, τη στιγμή μάλιστα που η συμμετοχή σε πολιτικές συναθροίσεις είχε ήδη ρητά επιτραπεί, δίχως την υποχρέωση της εκ των προτέρων αποστολής sms κατ' εξαίρεση μετακί-

νης. Τρίτον, με τα περιστατικά αστυνομικής αυθαιρεσίας σε βάρος της νεολαίας κατά την κατασταλτική παρουσία της σε δημόσιους χώρους, όπως ιδίως με τον ξυλοδαρμό πολιτών στην πλατεία της Νέας Σμύρνης, που οδήγησαν σε μαζικές και συγκρουσιακές συγκεντρώσεις διαμαρτυρίας τόσο στην εν λόγω περιοχή όσο και σε πολλές άλλες ανά την επικράτεια.

Επιπλέον, η γενικευμένη αδιαφάνεια στη διαδικασία και το περιεχόμενο των αποφάσεων που αφορούν στη διαχείριση της πανδημίας, η μη δημοσίευση των πρακτικών των συνεδριάσεων της Επιτροπής λοιμωξιολόγων, η νομοθέτηση όχι μόνο της ασυλίας των μελών της Επιτροπής λοιμωξιολόγων, αλλά και η απαλλαγή από το καθήκον να συμμετέχουν ως μάρτυρες σε σχετικές δίκες, συντείνουν σε μια αίσθηση αδιαφάνειας και αυταρχικής διακυβέρνησης που οδηγεί ένα σημαντικό μέρος του πληθυσμού στην αμφισβήτηση της επιστημονικής εγκυρότητας των συναφών πορισμάτων και της απουσίας πολιτικών σκοπιμοτήτων. Τέλος, αναπτύσσονται πρακτικές ενοχοποίησης και στοχοποίησης πληθυσμών με ηλικιακά, ταξικά ή γεωγραφικά χαρακτηριστικά, προκειμένου να νομιμοποιηθεί η λήψη οριζόντιων μέτρων για την αποφυγή απόδοσης ευθυνών για λάθη και παραλείψεις των κυβερνητικών αρχών.

Παρότι οι σχετικές αξιολογήσεις μπορεί να διαφέρουν, υποστηρίζεται ότι η κεντρικότητα της θέσης της ατομικής ευθύνης οφείλεται σε έναν συνδυασμό όλων των ανωτέρω παραγόντων. Η υγειονομική κρίση λαμβάνει εξαρχής προεκτάσεις οικονομικής και κοινωνικής κρίσης, η οποία συγκρίνεται με εκείνη του 2008 (Moreira & Higs, 2021). Τα διαθέσιμα μέχρι στιγμής στοιχεία φανερώνουν, ιδιαίτερα για τη χώρα μας, οικονομική ύφεση και κοινωνικές επιπτώσεις σοβαρότερες από τον ευρωπαϊκό μέσο όρο, αν και συγκριτικά θετικότερα δεδομένα αναφορικά με την εξάπλωση του κορονοϊού, έστω μέχρι τα μέσα του 2021, (Vanhercke et al., 2021).

Ωστόσο, η ιδιαιτερότητα της ελληνικής διαχείρισης της πανδημίας έγκειται στο γεγονός ότι η ελληνική κοινωνία, όπως σε μικρότερο βαθμό και άλλες χώρες του ευρωπαϊκού Νότου, εισέρχεται σε μια νέα σημαντική κρίση χωρίς ακόμη να έχει ανακάμψει από μία δεκαετία βαθιάς οικονομικής δυσπραγίας και πολιτικών λιτότητας (Moreira et al., 2021) και ταυτόχρονα σε μια νέα φάση του καθεστώτος έκτακτης ανάγκης που βιώνει την τελευταία δεκαετία ως κανονικότητα. Σύμφωνα με τα πιο πρόσφατα στοιχεία (Eurofound, 2021), την άνοιξη του 2021 στην Ελλάδα το ποσοστό των ατόμων που εργάζονταν πριν από την πανδημία και έχασαν τη θέση εργασίας τους είναι υπερδιπλάσιο του ευρωπαϊκού μέσου όρου, ενώ η μεγάλη πλειονότητα των πολιτών «δυσκολεύεται να τα βγάλει πέρα» καθ' όλη τη διάρκεια της πανδημίας, με αποτέλεσμα να εμφανίζονται στην Ελλάδα, αφενός, ένα από τα υψηλότερα ποσοστά απαισιοδοξίας και, αφετέρου, πολύ χαμηλά ποσοστά εμπιστοσύνης στην ελληνική κυβέρνηση και την Ευρωπαϊκή Ένωση.

Στο περιβάλλον αυτό περιορίζονται κάποιες σημαντικές δραστηριότητες της οικονομικής και κοινωνικής ζωής, ενώ κάποιες άλλες αναστέλλονται πλήρως. Η παύση δραστηριότητας συνεπάγεται μείωση του ΑΕΠ, μείωση των θέσεων εργα-

οσίας και ανάπτυξη του ιδιαίτερου θεσμού της επιδοτούμενης μη-εργασίας (αναστολή συμβάσεων) στις επιχειρήσεις που πλήττονται. Το ξέσπασμα της πανδημίας Covid-19 σηματοδοτεί την προσθήκη ενός ακόμα κρίκου στην αλυσίδα των πολλαπλών κρίσεων της τελευταίας δεκαετίας, οι οποίες αποτελούν προϊόντα διαχείρισης της νεοφιλελεύθερης ηγεμονίας (Briggs et al., 2020).

Ενδεικτικό της επιλογής νεοφιλελεύθερης εξόδου από την πανδημία, δηλαδή της εξόδου με διαμόρφωση ακόμα ευνοϊκότερης θέσης ισχύος για το κεφάλαιο έναντι της εργασίας, είναι η συστηματική άρνηση της κυβέρνησης να στηρίξει το δημόσιο σύστημα υγείας και η προνομακική αντιμετώπιση των ιδιωτικών κλινικών. Χαρακτηριστική εξέλιξη είναι η μείωση των δημόσιων δαπανών υγείας στον κρατικό προϋπολογισμό του 2021 (ΙΜΕ ΓΣΕΒΕΕ, 2020).

Ο οδικός χάρτης των επικείμενων μεταρρυθμίσεων στην «Εκθεση Πισσαρίδου» διαπνέεται σε πολλά σημεία από λογικές ανταποδοτικής πρόνοιας, ιδιωτικοποίησης των κοινωνικών υπηρεσιών και επιδοματοποίησης των πολιτικών κοινωνικής προστασίας και αντιμετώπισης του κοινωνικού κινδύνου, εφόσον μάλιστα η δραστητική μείωση της ανεργίας απουσιάζει ως έστω διακηρυκτικός στόχος από το εν λόγω κείμενο (Καραμεσίνη, 2020). Άλλωστε, η προνοιακή και επιδοματική φύση του ad hoc επιδόματος ανεργίας για τους τελούντες σε αναστολή (δηλωμένους) εργαζόμενους λόγω των συνεπειών της πανδημίας ύψους 534 ευρώ (πολύ κάτω από το όριο του κατωτάτου μισθού) προϋδεάζει προφανώς για μια μελλοντική εναρμόνιση των κοινωνικών πολιτικών και στη χώρα μας με τα προγράμματα ανάσχεσης της ακραίας φτώχειας των χωρών της Λατινικής Αμερικής ή άλλων αναπτυσσόμενων χωρών (Καψάλης, 2021).

Όσο η διαχείριση της μνημονιακής λιτότητας επιχειρήθηκε να νομιμοποιηθεί στην ατομική ευθύνη και στην ενοχοποίηση που απορρέει από την επωδό του «μαζί τα φάγαμε», τόσο η ατομική ευθύνη δεσπάζει και στο τρέχον περιβάλλον διαχείρισης της πανδημίας και ενσαρκώνεται με τα μέτρα αυτο-προστασίας, όπως αυτά αναφέρθηκαν παραπάνω. Το πλαίσιο διαχείρισης της πανδημίας θέτει, επομένως, την υπευθυνότητα των πολιτών στο επίκεντρο, προκειμένου να διατηρηθεί η τάση ελαχιστοποίησης των συστημάτων κοινωνικής προστασίας και εμπορευματοποίησης των κοινωνικών αγαθών.

5. Ερευνητικά ερωτήματα και διάρθρωση του τόμου

Η έξαρση της πανδημίας στον ευρωπαϊκό χώρο στις αρχές του 2020 βρίσκει την Ελλάδα σε μια ιδιόζουσα και μεταβατική ιστορική φάση έπειτα από πολλά χρόνια μνημονιακών πολιτικών ακραίας λιτότητας. Το 2018 η ανάκαμψη είναι ασθενική και τα πρώτα σημάδια οικονομικής ύφεσης εμφανίζονται πριν από την εμφάνιση της Covid-19 στην Ευρώπη. Οι βαθιές πληγές σε κοινωνικό και οικονομικό επίπεδο παραμένουν δυσεπούλωτες τη στιγμή που σε παγκόσμιο επίπεδο τα πρώτα

κρούσματα μιας νέας ύφεσης είναι ήδη ορατά. Αυτό το μετα-μνημονιακό περιβάλλον –αυστηρής δημοσιονομικής και όχι μόνο επιτήρησης από τους θεσμούς της ΕΕ– σημαδεύεται στα μέσα του 2019 από την ανάληψη της διακυβέρνησης της χώρας από τη συντηρητική παράταξη, έπειτα από 4,5 χρόνια συγκυβέρνησης του ΣΥΡΙΖΑ με τους Ανεξάρτητους Έλληνες.

Χωρίς η Ελλάδα να έχει εξέλθει μιας κατάστασης διαρκούς κρίσης, ήδη από το 2008-2009, οι προκλήσεις που συνεπάγεται η πανδημία αντιμετωπίζονται με ένα μείγμα στρατηγικής που συνδυάζει χαρακτηριστικά οικονομικής λιτότητας και κατασταλτικής διακυβέρνησης. Στο πεδίο της κοινωνικής πολιτικής φαίνεται να δεσπόζει μια αντίληψη απορρύθμισης και εμπορευματοποίησης στη διαχείριση της πανδημίας, παρά επιστροφής σε συλλογικές και δημόσιες στρατηγικές ενίσχυσης των αδύναμων. Συγκριτικά με τις περισσότερες χώρες της ΕΕ, η Ελλάδα το 2021 έρχεται σε όλο και πιο επώδυνη θέση σε ό,τι έχει να κάνει με τις επιπτώσεις της πανδημίας με υγειονομικούς όρους, αλλά συνάμα και από εξαιρετικά αρνητικές καταγραφές σε κοινωνικό, πολιτικό και οικονομικό επίπεδο.

Στο πλαίσιο αυτό άξια διερεύνησης αναδεικνύεται μια σειρά ερωτημάτων. Μια πρώτη δέσμη ερωτημάτων σχετίζεται με τη σύνδεση της εμβάθυνσης της κρίσης στην ελληνική περίπτωση την περίοδο της πανδημίας (2020-2021), αφενός, με τις επιλογές που υιοθετήθηκαν σε καιρούς ανάπτυξης (2000-2007) και, αφετέρου, με τις πολιτικές λιτότητας για τη διαχείριση του δημόσιου χρέους της περιόδου (2010-2019). Λαμβάνοντας υπόψη αυτές τις πολιτικές, χρήζει διερεύνησης ο τρόπος με τον οποίο η διαχείριση της πανδημικής κρίσης επηρεάζει επιμέρους πεδία κοινωνικής πολιτικής και ιδιαίτερα ως προς τους άξονες της υπευθυνοποίησης, της ιδιωτικοποίησης και του αυταρχισμού. Σημαντικό ζητούμενο του ανά χειρας βιβλίου είναι να αναδειχθούν συνολικά για την κοινωνική πολιτική της Ελλάδας και για κάθε επιμέρους πεδίο της οι ιδιαίτερες εκφάνσεις μιας αυταρχικής νεοφιλελεύθερης προσέγγισης την τελευταία διετία σε σύγκριση με τις αντίστοιχες εξελίξεις σε ευρωπαϊκό και διεθνές επίπεδο.

Στα παραπάνω ερωτήματα επιδιώκεται να τεθούν απαντήσεις μέσω των κεφαλαίων που εμπεριέχονται σε αυτόν τον τόμο. Ο θεωρητικός προβληματισμός έχει ως αφετηρία την εννοιολογική πλαισίωση που επιχειρείται να τεθεί από τους επιμελητές. Σε αυτό το κεφάλαιο εξετάζονται οι ευρύτερες συνδνηλώσεις της επικράτησης εννοιών όπως η ατομική ευθύνη και η αλληλένδετη σχέση τους με την ιδιωτικοποίηση της κοινωνικής πολιτικής. Θέση μας είναι ότι η ανάδυση και κυριαρχία εννοιών, όπως ο προνοιακός πλουραλισμός, και ο συγκεκριμένος τρόπος προώθησης του εγχειρήματος της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης είχαν σημαντικές επιπτώσεις στην οπισθοχώρηση της κρατικής κοινωνικής πολιτικής. Παράλληλα, μια εκδοχή αυταρχικού φιλελευθερισμού είναι εκείνο το όχημα που επιβάλλει αυτές τις αλλαγές, καταστέλλοντας κοινωνικές αντιστάσεις και νομιμοποιώντας συγκεκριμένα πρότυπα εξατομικευμένης εργασιακής και ασφαλιστικής σχέσης και κατασκευής φαινομένων ακραίας φτώχειας ως κανονικότητα.

Στο δεύτερο κεφάλαιο ο Bill Jordan περιγράφει τον αυταρχισμό σαν μια προκαθορισμένη λειτουργία του παγκόσμιου καπιταλισμού. Η έλλειψη οικονομικής ανάπτυξης σε συνδυασμό με τη μακροχρόνια στασιμότητα των εισοδημάτων της εργατικής τάξης οδηγούν τόσο τα φιλελεύθερα όσο και τα σοσιαλδημοκρατικά κόμματα σε πολλές χώρες σε απώλεια της πολιτικής υποστήριξής τους και σε αυταρχικοποιημένες μορφές διακυβέρνησης. Κατά τον Jordan, μόνο μια ενεργή κοινωνία των πολιτών μπορεί να κινητοποιηθεί παράγοντας τις απαραίτητες διεκδικήσεις για την αναστροφή αυτών των τάσεων.

Στο τρίτο κεφάλαιο ο Théo Bourgeron επισημαίνει ότι ακραία δεξιές κυβερνήσεις όπως του Ηνωμένου Βασιλείου, των ΗΠΑ και της Βραζιλίας άφησαν αρχικά τον ιό Covid-19 να εξαπλωθεί μεταξύ του πληθυσμού και καθυστέρησαν την επιβολή αυστηρών μέτρων κοινωνικής αποστασιοποίησης. Εστιάζοντας στην αρχική αντίδραση του Ηνωμένου Βασιλείου στην Covid-19, ο Bourgeron βασίζεται στη μαρξιστική θεωρία του κράτους του Νίκου Πουλαντζά για να καταδείξει πώς αυτό το δόγμα διαχείρισης της πανδημίας προήλθε από τις μεταβολές της καπιταλιστικής τάξης του Ηνωμένου Βασιλείου. Θεωρεί ότι η κρίση της Covid-19 αποτελεί παράδειγμα του τρόπου με τον οποίο η αναδιάρθρωση των καπιταλιστικών καθεστώτων συσώρευσης εκφράζει ένα νέο δόγμα διαχείρισης καταστροφών, ακραίων δεξιών ιδεολογιών, φιλελεύθερων-απολυταρχικών θεσμών, καθώς και την αυξανόμενη ισχύ καπιταλιστικών παραγόντων που έχουν τη δυνατότητα να επωφεληθούν από ακραία γεγονότα.

Στο επόμενο κεφάλαιο ο Miloš Šumonja τονίζει ότι τα νεοφιλελεύθερα κράτη σε όλο τον κόσμο χρησιμοποιούν τη συνεχιζόμενη «καταπολέμηση του ιού» για την ενίσχυση του δεξιόστροφου ελέγχου των συνθηκών διαβίωσης των εργατικών τάξεων. Έτσι, όσες ακαδημαϊκές και δημοσιογραφικές ερμηνείες μιλούν για τον «Κεϋνσιανισμό έκτακτης ανάγκης» παραγνωρίζουν ότι πάντα ο νεοφιλελευθερισμός υποστήριζε ταυτόχρονα «την ελεύθερη αγορά και το ισχυρό κράτος».

Στο τελευταίο κεφάλαιο του πρώτου μέρους, ο Κώστας Δημουλάς αναλύει τα βασικά χαρακτηριστικά του καθεστώτος γενικευμένης έκτακτης ανάγκης που αρχικά επιβλήθηκε κατά την παγκόσμια χρηματοοικονομική κρίση του 2008 και εγκαθιδρύθηκε ως μία νέα θεσμοθετημένη πραγματικότητα κατά τη διάρκεια της πανδημίας Covid-19. Βασικοί πυλώνες αυτού του καθεστώτος είναι ένα νέο παραγωγικό και εργασιακό πρότυπο, ο ψηφιακός συντονισμός και η επιτήρηση του δημόσιου και ιδιωτικού χώρου και η αποσύνδεση της κοινωνικής πολιτικής από τα θεσμοθετημένα κοινωνικά δικαιώματα. Όπως καταδεικνύεται από το περιεχόμενο της εργασίας, το καθεστώς γενικευμένης έκτακτης ανάγκης καθιερώθηκε ως de facto πραγματικότητα και στην Ελλάδα και πλαισιώνει τον τρόπο που σχεδιάζεται και εφαρμόζεται συνολικά η κοινωνική πολιτική.

Το δεύτερο μέρος του συλλογικού τόμου επικεντρώνεται στην εξέταση των πτυχών της κοινωνικής ασφάλισης και της απασχόλησης ως δύο βασικών πυλώνων κοινωνικής πολιτικής που προωθούνται μορφές ατομικής ευθύνης, νεοφιλελευθε-

ρισμού και αυταρχικοποίησης στην Ελλάδα. Ο Βαγγέλης Κουμαριανός επεξεργάζεται τις παρεμβάσεις στο σύστημα κοινωνικής ασφάλισης κατά τη διάρκεια της πανδημίας Covid-19 σε συνάρτηση με το ευρύτερο περιβάλλον των παρεμβάσεων κοινωνικής προστασίας. Τα χαρακτηριστικά ατομικής ευθύνης και ευελιξίας ενισχύουν την έκθεση των ασφαλισμένων στον αυταρχισμό της αγοράς και την κανονικοποίηση της ανασφάλειας. Η μείωση των εισφορών κοινωνικής ασφάλισης, η λειτουργία του συστήματος στα πρότυπα της επιχείρησης και ο σχεδιασμός της σταδιακής κεφαλαιοποιητικής λειτουργίας της επικουρικής ασφάλισης γήρατος αποτελούν βασικά χαρακτηριστικά των προωθούμενων αλλαγών.

Η Μαρία Καραμεσίνη επικεντρώνεται στις διαστάσεις της ανεργίας και στις πολιτικές απασχόλησης που εφαρμόζονται την περίοδο της πανδημίας. Κατά την Καραμεσίνη, η Ελλάδα αποτελεί ακραίο παράδειγμα περαιτέρω απορρύθμισης μιας ήδη απορρυθμισμένης, από τα μνημόνια και τις προ πανδημίας νομοθετικές παρεμβάσεις, αγοράς εργασίας. Ακόμα και σημαντικά προγράμματα ενεργητικής πολιτικής απασχόλησης, που υιοθετήθηκαν κατά τη διάρκεια της πανδημίας, συμβάλλουν στην απορρύθμιση, ενώ οι απώλειες εισοδήματος των μισθωτών ήταν επίσης από τις μεγαλύτερες στην ΕΕ.

Οι Απόστολος Καψάλης και Γιάννης Κουζής ασχολούνται με τη διάσταση των εργασιακών σχέσεων στον καιρό της πανδημίας. Κυριαρχούν χαρακτηριστικά όπως η επισφαλής προστασία των θέσεων εργασίας, η διατήρηση του απορρυθμισμένου πλέγματος της συλλογικής διαπραγμάτευσης και η παράλληλη ενίσχυση του διευθυντικού δικαιώματος, η επίταση των ευέλικτων μορφών απασχόλησης, η συρρίκνωση των εργατικών αποδοχών και η υπόθαλψη όλων των μορφών παραβατικότητας στην εργασία και την κοινωνική ασφάλιση. Κατά προέκταση, η απουσία μιας ολοκληρωμένης στρατηγικής προάσπισης του κόσμου της εργασίας σε συνθήκες εκ νέου βαθιάς ύφεσης και κρίσης και η πλήρης εξατομίκευση της εργασιακής σχέσης καταλήγει να συρρικνώνει περαιτέρω τα κοινωνικά δικαιώματα και να εμβαθύνει τον αυταρχισμό στο εσωτερικό της επιχείρησης.

Οι Δημήτρης Παπανικολόπουλος και Δημήτρης Κατσορίδας εξετάζουν τον ρόλο των συνδικάτων εν μέσω πανδημικής κρίσης. Κάνοντας επισκόπηση στις εργασιακές κινητοποιήσεις της μνημονιακής δεκαετίας, τονίζουν ότι με την έναρξη της πανδημίας ο κόσμος της εργασίας αντιμετώπισε δύο σημαντικές προκλήσεις: Αφενός, το κλείσιμο πολλών επιχειρήσεων, η αναστολή εργασίας για εκατοντάδες χιλιάδες εργαζόμενους, καθώς και η δραματική πτώση του τζίρου για επιχειρήσεις και ελεύθερους επαγγελματίες, σηματοδότησαν ένα σοβαρό μείγμα οικονομικών απειλών. Αφετέρου, η απαγόρευση των συναθροίσεων, με σκοπό τον περιορισμό της διασποράς του ιού, ισοδυναμούσε με μια κατασταλτική απειλή που περιόριζε τις πολιτικές ευκαιρίες που είχαν στη διάθεσή τους για να αποσοβήσουν τις οικονομικές απειλές που ενέσκηψαν.

Το τρίτο μέρος του συλλογικού τόμου έχει ως θέμα τις πολιτικές υγείας και κοινωνικής αλληλεγγύης που αναπτύχθηκαν για τη διαχείριση της υγειονομικής

κρίσης. Οι Ανδρέας Φερώνας και Χαράλαμπος Οικονόμου υποστηρίζουν ότι η εμφάνιση της Covid-19, ως μιας κρίσης μέσα στην κρίση, αποτελεί καταλυτικό παράγοντα για τον επαναπροσδιορισμό των αντιλήψεων και των εφαρμοζόμενων πολιτικών στα πεδία της υγείας και του κοινωνικού αποκλεισμού. Οι νεοφιλελεύθερες μνημονιακές πολιτικές οδήγησαν στη φτωχοποίηση και τον κοινωνικό αποκλεισμό μεγάλων τμημάτων του πληθυσμού και ταυτόχρονα αφαίρεσαν κρίσιμους πόρους από ένα ήδη υπολειμματικό κράτος ευημερίας, που ήταν αναγκαίοι για την ανθεκτικότητά του έναντι των πιέσεων που τους ασκεί η υφιστάμενη πανδημία. Επιπρόσθετα, η «ιατρικοποίηση» της υγειονομικής κρίσης και η αναδυόμενη τάση αυταρχικής πανοπτικής επιτήρησης, ως κύριων πρακτικών διαχείρισης της πανδημίας, αποτυγχάνουν στη λύση των κοινωνικών προβλημάτων και εντείνουν τα φαινόμενα κοινωνικού αποκλεισμού.

Οι Δημοσθένης Παπαδάτος-Αναγνωστόπουλος, Έφη Μακρίδου και Μιχάλης Πουλμπάς προσεγγίζουν την κρίση δημόσιας υγείας ως μια κρίση ασφάλειας. Κατά τους συγγραφείς, ήδη από τη δεκαετία του '90, οι διεθνείς οργανισμοί υγείας προετοιμάζονταν για την αντιμετώπιση μιας πανδημίας των διαστάσεων της Covid-19. Μέχρι και το 2019, ωστόσο, η σχετική κινητοποίηση στηρίχθηκε σε ένα δίπτυχο υγείας και ασφάλειας, κατά το οποίο, η μεν υγεία συρρικνώθηκε στη βιοϊατρική διάστασή της, αποσυνδεόμενη πλήρως από τους δομικούς προσδιοριστές της και την κατάσταση των εθνικών συστημάτων υγείας, η δε ασφάλεια ταυτίστηκε με την οικονομική, πολιτική και δημογραφική σταθερότητα των καπιταλιστικών κοινωνιών. Τις τάσεις αυτές τις εξετάζουν μέσα από τα παραδείγματα της Ελλάδας και της Γαλλίας.

Ο Νίκος Φωτόπουλος αναφέρεται στις εκπαιδευτικές πολιτικές που ασκούνται εν μέσω πανδημίας. Η πανδημική κρίση έρχεται να επισπεύσει μια σειρά από δρομολογημένες στρατηγικές εντείνοντας μετασχηματισμούς και μεταλλάξεις προς την κατεύθυνση μιας υβριδικής βιοπολιτικής ελέγχου, κυριαρχίας και αλλοτρίωσης. Τόσο σε διεθνές όσο και σε εθνικό επίπεδο οι εν λόγω διεργασίες επιφέρουν έναν εκ βάθρων επαναπροσδιορισμό του εκπαιδευτικού γίνεσθαι με κύρια χαρακτηριστικά την ένταση των εκπαιδευτικών ανισοτήτων, την άνοδο της ιδιωτικοποίησης, τον κατακερματισμό του κοινωνικού και δημόσιου χαρακτήρα της εκπαίδευσης, αλλά και τη «μετάλλαξη» του εκπαιδευτικού παραδείγματος.

Οι Δέσποινα Παπαδοπούλου και Νίκος Κουραχάνης εξετάζουν την ψήφιση του «Πτωχευτικού Νόμου» ως όψη ατομικής ευθύνης, νεοφιλελευθερισμού και αυταρχικοποίησης των πολιτικών διαχείρισης της ακραίας φτώχειας την περίοδο της πανδημίας. Η ψήφιση του πτωχευτικού δικαίου συνυφαίνεται με την άρση οποιοσδήποτε πλαισίου προστασίας της κύριας κατοικίας για τα υπερχρεωμένα νοικοκυριά. Παράλληλα, παραχωρεί μεγάλη εξουσία στις τράπεζες για τη διαχείριση των πλειστηριασμών ακινήτων και την εκπλήρωση των εξώσεων. Μάλιστα, θεσμικές πρωτοβουλίες με αυτό το περιεχόμενο λαμβάνονται σε μια περίοδο όπου η στεγαστική αυτο-προστασία επιβάλλεται ως θεμελιώδες μέσο διαχείρισης της υγειονομικής κρίσης.

Οι Γεωργία Σπυροπούλου, Δημήτρης Παρσάνογλου, Νίκος Τριμικλινώτης και Βασίλης Τσιάνος επιδιώκουν να τροφοδοτήσουν με τα δεδομένα της πανδημίας το προϋπάρχον καθεστώς διαχείρισης της μεταναστευτικής και προσφυγικής κινητικότητας, αντλώντας στοιχεία και πληροφορίες από δύο εν εξελίξει έρευνες σε Ελλάδα και Κύπρο. Στη βάση αυτή, παρατηρείται η αναδημιουργία παλαιών και η εμφάνιση νέων «καθεστώτων εξαιρέσεως», δηλαδή αυταρχικών καθεστώτων επιτήρησης και παρεκκλίσεων ως προς τον σεβασμό των θεμελιωδών δικαιωμάτων των μετακινούμενων πληθυσμών.

Ο συλλογικός τόμος, ο οποίος ξεκίνησε να γράφεται το φθινόπωρο του 2020 και εκπληρώθηκε το καλοκαίρι του 2021, ολοκληρώνεται με την απόπειρα των επιμελητών του να σκιαγραφήσουν έναν ελάχιστο κορμό διαπιστώσεων. Η προσπάθεια αυτή συντελείται με την επίγνωση των διαφοροποιημένων προσεγγίσεων που εντοπίζονται στις επιμέρους συμβολές, αλλά και με τη βαθιά συναίσθηση της αναγκαιότητας στοιχειωδών ερεθισμάτων και απαντήσεων που θα εμπλουτίσουν τον κριτικό αναστοχασμό σε σχέση με τα σημαίνοντα κοινωνικά επίδικα.

Βιβλιογραφία

Ελληνόγλωσση

- ΙΜΕ ΓΣΕΒΕΕ (2020). «Κρατικός προϋπολογισμός 2021», <https://www.gsevee.gr/deltiatypou/1175-2021>
- Καραμεσίνη, Μ. (2020). «Εκθεση Πισσαρίδης»: Η ανεργία απούσα, η ευελιξία ως εμμονή, η κατάρτιση ως πανάκεια, η αυτοαπασχόληση ως πρόβλημα, στο Ε. Αγγελή & Θ. Παρασκευόπουλος (επιμ.), *Σχέδιο Ανάπτυξης για την Ελληνική Οικονομία («Εκθεση Πισσαρίδης»): Μια κριτική επισκόπηση*. Αθήνα: Ινστιτούτο Νίκος Πουλαντζάς.
- Καψάλης, Α. (2021). Οι εργασιακές σχέσεις στο περιβάλλον του Covid-19, *Τετράδια Μαρξισμού*, 13: 147-160.
- Κοντιάδης, Ξ. (2020). *Πανδημία, βιοπολιτική και δικαιώματα, Ο κόσμος μετά τον Covid-19*. Αθήνα: Καστανιώτη.
- Πετμεζίδου, Μ. (2021). Η Πανδημία και το Μέλλον του Κοινωνικού Κράτους, στο Η. Κονδύλης & Α. Μπένος (επιμ.), *Πανδημία COVID-19 και οι Σύγχρονες Απειλές στη Δημόσια Υγεία*. Αθήνα: Τόπος.

Ξενόγλωσση

- Batini, N., Lamperti, F. & Roventini, A. (2020). *Reducing risk while sharing it: a fiscal recipe for the EU at the time of COVID-19*. International Monetary Fund, Working Paper, 20/181.
- Camous, A. & Claeys, G. (2020). The evolution of European economic institutions during the COVID-19 crisis, *European Policy Analysis*, 6(2): 328-341.
- Eurofound (2020). Factsheet for case GR-2020-15/671-measures in Greece. Retrieved November 23, 2020 from https://static.eurofound.europa.eu/covid19db/cases/GR-2020-15_671.html?utm_source=externalDashboard&utm_medium=powerbi&utm_campaign=covid-19.

- Eurofound (2021). Living, working and COVID-19 (Update April 2021): Mental health and trust decline across EU as pandemic enters another year. May 2021. https://www.eurofound.europa.eu/sites/default/files/ef_publication/field_ef_document/ef21064en.pdf.
- European Commission (2020). Identifying Europe's recovery needs, Commission Staff Working Document, SWD (2020) 98 final, 27 May 2020. <https://bit.ly/35ZoiIX>.
- Gopinath, G. (2020). A Long, Uneven and Uncertain Ascent, <https://blogs.imf.org/2020/10/13/a-long-uneven-and-uncertain-ascent/>.
- Gundersen, C. (2020). The Impact of the Coronavirus on Food Insecurity in 2020, October 2020, *Feeding America*. [online] Διαθέσιμο στο: <https://www.feedingamerica.org/research/coronavirus-hunger-research> [Ημέρα Πρόσβασης 18/02/2021].
- Heimberger, P. (2020). Potential Output, EU Fiscal Surveillance and the COVID-19 Shock, *Intereconomics*, Leibniz Information Centre for Economics, 3: 167-174.
- ILO (2021a). *Le COVID-19 et le monde du travail*, 7ème édition, 25 Janvier. Geneva.
- ILO (2021b). *World Employment and Social Outlook: trends 2021*. Geneva.
- Karamessini, M. (2021). The Covid-19 Crisis and Socio-Economic Disruption in Europe: Threats and Challenges for Labour, in W. Baier, E. Canepa & H. Golemis (eds.), *Capitalism's Deadly Threat*, Transform! Europe Yearbook 2021, pp. 153-184.
- Meunier, S. & Mickus, J. (2020). Sizing up the Competition: Explaining Reforms of European Union Competition Policy in the Covid-19 Era, *Journal of European Integration*, 42(8): 1077-1094.
- Moreira, A. & Hick, R. (2021). COVID-19, the Great Recession and social policy: Is this time different? *Social Policy and Administration*, [Online] Version of Record online: [04 January 2021].
- Moreira, A., Leon, M., Moscarola, F.C. & Roumpakis, A. (2021). In the eye of the storm...again! Social policy responses to COVID19 in Southern Europe, *Social Policy and Administration*, [Online] Version of Record online: [04 January 2021].
- Myant, M. (2021). The economic and social consequences of Covid-19, in B. Vanhercke, S. Spasova & B. Fronteddu (eds.), *Social policy in the European Union: state of play 2020. Facing the pandemic*. Brussels: European Trade Union Institute (ETUI) and European Social Observatory (OSE).
- Truger, A. (2020). Reforming EU Fiscal Rules: More Leeway, Investment Orientation and Democratic Coordination, *Intereconomics* (5): 277-281.
- Vanhercke, B., Spasova, S. & Fronteddu, B. (2021). Social policy in the European Union: state of play 2020, 21th Annual Report, 2021, Brussels: ETUI.
- Wolff, S. & Ladi, S. (2020). European Union Responses to the Covid-19 Pandemic: adaptability in times of Permanent Emergency, *Journal of European Integration*, 42(8): 1025-1040.
- World Health Organization (2020). *Members discuss intellectual property response to the COVID-19 pandemic*, 20 October 2020, Press Release [online]. Διαθέσιμο στο: https://www.wto.org/english/news_e/news20_e/trip_20oct20_e.htm?fbclid=IwAR3S4HoL3A4Z_BtVJZtUB6Ks-15QbNSfJnUH73nbG6PH5ofV2gGuobKQIIE.